

Kees Kok

Onmogelijk geloof

De onbeantwoorde vragen van

FRANZ OVERBECK

(1837-1905)

INHOUD

- Inleiding** | *Franz Overbeck?* 9
Kennismaking – 9 – Literatuur – 14 – Aantekeningen – 17 –
Dank – 17
1. **Theoloog tegen wil en dank** | *Biografische schets* 19
2. **Van monnikendom tot jezuïtisme** | *Rosenvorlesung* 29
Wereldverzaking – 29 – Dualisme – 31 – In de woestijn – 32 –
Hoogmoed – 33 – Gemeenschapsvorming – 35 – Excurs: Het
jezuïtisme – 37
3. **Nietzsche en zijn dode god** | *Een vriendschap* 41
Unzeitgemäss – 41 – Mythe – 43 – Atheïsme – 45 – Excurs:
Rosenzweig over Nietzsche – 46 – De val – 48
4. **Hoe ‘christelijk’ is de theologie?** | *Een afscheid* 53
I. De oude theologie – 54 – Kerkvaders – 54 – Christelijke
wetenschap – 56 – Allegorische exegese – 57
II. De schaal en de kern – 60 – Apologetische theologie
– 60 – Liberale theologie – 62 – Levensbeschouwing – 63 –
Popularisering – 65
III. Van kritische theologie naar theologiekritiek – 68 – Kritische
theologie – 68 – ‘Nieuw geloof’ – 68 – Een onmogelijke oplossing
– 70 – Esoterisch-exoterisch – 72
IV. Nawoord – 74 – Adolf (von) Harnack – 76
5. **Het ‘oerchristendom’ en zijn Joodse windselen** |
Verdrongen herkomst 79
Oerchristendom – 79 – Joods christendom – 82 – Paulus – 84

6. Christelijke oerliteratuur en exegese |

De verlamde mythe 89

Een nieuwe Schrift naast de oude – 90 – De christelijke ‘mythe’ – 92 – De bijbel – 93 – Oerliteratuur – 95 – Allegorische methode – 97 – Ongelukkige exegese – 99 – Nieuwe Testament – 100 – Johannes – 101 – Oude Testament – 102 – Bijbel en Babel – 105

7. Kerk en christendom | *Een zondeval* 107

De gruwelen van de geschiedenis – 107 – Germanen – 108 – Kerk en wereldlijke macht – 109 – Nieuwe tijd, nieuwe wereld? – 112 – Slavernij – 112 – Christendom en socialisme – 114 – Antisemitisme – 117 – Katholiek – 120 – Het kerkelijk gezag – 122 – Franciscus en Pascal – 123

8. Religie en geloof | *Onontkoombare secularisatie* 127

Naïviteit – 128 – Menselijke herkomst – 130 – Ambivalente bruidsschat – 131 – Religie en moraal – 133 – Moraal of ethiek – 135 – Vergeving, verzoening – 137 – Einde en/of nieuw begin? – 138

9. Theologie | *‘De satan van de religie’* 141

Tweedeling – 142 – ‘Mijn Theologie’ – 143 – Moderne theologie – 145 – Gezelschap – 147

10. Weerklank | *Zonder gevolgen* 149

Christentum und Kultur – 149 – Karl Barth – 150 – Humaniteit – 152 – Dialectisch – 154 – Niet-theologische aandacht – 156 – De literatuuroverzichten van Martin Henry – 158

11. Postume gesprekspartners | *Bonhoeffer en Miskotte* 159

Theologiekritiek – 160 – Het religieuze a priori, haar ‘onontbeerlijkheid’ – 161 – Niet religieuze interpretatie – 164 – Oude-Nieuwe Testament – 167 – Het tegoeed van het verhaal – 169 – Het apocalyptische oerchristendom – 170 – Naïviteit – 172 – De verlamde mythe – 173 – P.S. – 177

12. **Wisselende theologische modes** | *Wat blijft over?* 179
Kerk en christendom in de twintigste eeuw – 179 – De theologie van de twintigste eeuw – 182 – Liefde behoeft geen verdediging – 185 – Politieke theologie – 188 – Bijbelse theologie – 190 – Amsterdamse School – 192 – Poëtische dogmatiek – 195
13. **‘Laatste theologie’** | *Het geloof in de mens* 201
Een nieuwe religie? – 203 – ‘Multiple religious belonging’? – 206 – Met of zonder god – 210 – God en de jonge jezuïet – 212 – ‘Het mysterie der dingen’ – 214 – Individu en gemeenschap – 215
- Ten slotte** | *Alle dagen* 219

FLORILEGIUM

I. De christelijkheid van de theologie

Hoofdstuk 1: ‘Verhältnis der Theologie zum Christentum überhaupt’ (S. 169-184) – 225

II. Kirchenlexicon

Ten geleide – 241

Kirchenlexicon A-I (OWN, band 4) – 241

Kirchenlexicon J-Z (OWN, band 5) – 276

THEOLOOG TEGEN WIL EN DANK

*Biografische schets*⁵

Franz Camille Overbeck werd op 16 november 1837 in het Russische Sint Petersburg geboren uit een katholieke Franse moeder en een lutherse Duitse vader, zoon van een naar Engeland geëmigreerde handelaar uit Frankfurt. Hij overleed op 26 juni 1905 in Bazel, Zwitserland, waar hij van 1870 tot 1897 professor was in het Nieuwe Testament en de Oude Kerkgeschiedenis. Onder invloed van zijn streng lutherse, maar liefdevolle grootmoeder werd Franz licht luthers opgevoed. Overigens bracht het gemengde huwelijk van zijn ouders binnenshuis in dubbele betekenis vrijheid van godsdienst met zich mee. ‘Ik ben voortgekomen uit een – gezien het feit dat ik op het idee kwam dominee te worden – weliswaar niet geheel antireligieus, maar toch zeker areligieus geslacht.’^{7/1,22}

Ondanks het feit dat hij een zwak, ziekelijk zorgenkintje was en op vierjarige leeftijd een zeven maanden oud broertje verloor, herinnert hij zich zijn jeugd in Sint Petersburg als een stralende periode. Thuis voelde hij zich met zijn broer en zus als ‘midden in een paradijs’. In het jaar 1900 herinnert hij zich: ‘Verlegenheid was de enige plaag van mijn overigens zo vrolijke jeugd. Zij heeft mij niet alleen verhinderd een groot mens te zijn, maar ook er een te spelen, laat staan te worden’^{7/1,239} In verband met zijn zwakke gezondheid verbleef Franz van 1846 tot 1848 in Frankrijk, vlak bij Parijs. Hij ging er naar school, woonde er intern, en zong er op de dag van de februari-revolutie de *marseillaise* mee. De schuchtere jongen gedijde er voortreffelijk. Schooldirecteur

5. Voor deze levensschets heb ik, naast Overbecks *Selbstbekenntnisse*, dankbaar gebruik gemaakt van de voortreffelijke biografie van Walter Nigg (zie het literatuuroverzicht in de inleiding).

Ledieu stuurde hem na de roerige februaridagen van 1848 terug naar Sint Petersburg met de mededeling aan zijn moeder dat het schuwe lammetje dat zij hem had gebracht bij deze werd geretourneerd als een koppig veulen.

Twee jaar later verhuisde het gezin Overbeck naar Duitsland en vestigde zich in Dresden. Daar volgde Franz het gymnasium. Zijn moedertaal, de taal die bij hem thuis gesproken wordt, gaat geleidelijk over van Frans naar Duits. Hij wordt daarin bijgespijkerd door een privéleraar, de geleerde en dichter Carl Geissler, die hem ook binnenvoert in de wereld van de klassieke literatuur en de poëzie. Overbeck heeft zelf nooit gedicht: 'Hoe open ik als dromerige knaap ook stond voor elke vorm van poëzie, ik ben in alle perioden van mijn leven slechts een dromer in proza gebleven en doorgaans van ongeschreven proza.'^{7/1,207} Met dat 'ongeschreven' viel het gezien zijn omvangrijke nalatenschap nogal mee. Hij legde van zijn zakgeld in korte tijd een volledige bibliotheek aan van de Duitse klassieken. Op school blonk hij uit in Frans en Hebreeuws (een gangbaar vak in die tijd) en was overal goed in, behalve in wiskunde. In 1856 verliet hij zijn ouderlijk huis om in Leipzig theologie te gaan studeren. Met de driehonderd daalders per jaar die zijn vader – inmiddels boekhouder van een rijk man – hem trouw toezond en een mooie kamer, had hij een in materieel opzicht onbezorgd studentenleven. Hij werd en bleef bij zijn leven de enige 'geleerde' in zijn familie.

Vanaf het begin had Overbeck nauwelijks contact met zijn medestudenten theologie. Hij voelde zich volkomen vreemd ten opzichte van het lutheranisme dat op zijn faculteit heerste en volgde nauwelijks colleges. In plaats daarvan at hij 'als een verloren zoon van de theologie meervoudig van de filologische en filosofische kost' die door de literaire faculteit werd aangeboden. Zijn belangrijkste theologische impuls kwam van buiten, van zijn vader, die hem, op grond van een goede bespreking in de krant, een boek gaf van Karl Schwarz: *Zur Geschichte der neuesten Theologie* (1856). Aan dit boek dankt Overbeck naar eigen zeggen zijn 'kritische houding ten opzichte van alle actuele theologie'. Hij las daar voor het eerst de namen van David Strauß met zijn beroemde *Leben Jesu*, en van de *Tübinger Schule* met haar 'historische kritiek'. Met dat boek en die theologische school begon in de negentiende eeuw

de ‘moderne theologie’ die alle dogmatische zekerheden van de orthodoxe theologie op losse schroeven zou zetten en mede aanleiding zou worden tot de massale kerkverlating en geloofsafval die zich sindsdien als een olievlek heeft uitgebreid.

Na een jaar vertrok Overbeck uit Leipzig om zijn studie voort te zetten in Göttingen. Als resultaat van dat eerste studiejaar noteert hij ‘het verlies van de rest van mijn kindergeloof’. Hij raakte ervan doordrongen dat hij als motivatie voor zijn studie niet langer genoeg had aan het tot dan toe door hem gekoesterde ideaal van een leven als predikant en dat hij nog heel veel zou moeten leren voor hij het ambt van pastor zou kunnen uitoefenen. Daartoe verloor hij ook nog de benodigde vroomheid. ‘Eind 1857 legde ik de gewoonte af van het dagelijkse avondgebed voor het slapen gaan, dat ik tot dan toe steeds op mijn knieën in bed had verricht. Ik deed dat uit afkeer van een handeling waarbij ik mijzelf steeds meer “afwezig” en niet van harte betrokken voelde. (...) De idee om dominee te worden (een idee dat bij mijzelf is opgekomen, verder door niemand ingegeven), was bij mij nooit iets anders dan een oude jongensdroom.’^{7/1,225} Van die droom is al sprake in een brief van zijn vader uit 1851 aan de toen veertienjarige. Walter Nigg concludeert in zijn biografie dat Overbecks theologiestudie min of meer een toevalligheid was. ‘Evengoed had de op het goede gerichte sfeer bij hem thuis hem ertoe kunnen brengen medicijnen of een humanistische studie te beginnen.’^{N 12}

In Göttingen bleef Overbeck twee jaar. Veel te lang, meent hij later, hij heeft er zo goed als niets geleerd. Hij geeft zichzelf de schuld, maar de colleges waren ook niet bepaald boeiend. Hij noemt die over de Psalmen van een ‘dodelijke saaiheid’ en die over Job en de Wijsheidsboeken ‘veel te globaal’; die werden met een nogal belachelijk aandoend ‘profetenpathos’ gegeven door het toenmalige Göttinger orakel Heinrich Ewald. ‘Het Ewaldse pathos kon elk onderwerp, hoe populair ook, de grond in boren.’^{7/1,221} Intussen groeit bij Overbeck door de saaiheid en slechte kwaliteit van desbetreffende colleges ook zijn afkeer van de dogmatische theologie.

Voor zijn persoonlijke ontwikkeling was de toetreding in 1857 tot de toenmalige Progressieve (Studenten)bond van Hannover – de

Hannoveranen – de belangrijkste gebeurtenis, omdat hij daar wel de vriendschappen opdeed die hij onder zijn mede-theologiestudenten niet vond. Hij leerde er onder anderen ‘zijn eerste ware vriend’, de latere politicus Hermann von Treitschke kennen, die grote invloed op hem zou hebben, maar met wie hij later grote meningsverschillen kreeg.^{8,91}

In zijn *Selbstbekenntnisse* gaat Overbeck van zijn Göttinger jaren direct over naar beschouwingen over zijn professoraat in Bazel (1870). Walter Nigg vult die leemte op.^{N 13-18} Na Göttingen studeert hij nog een jaar in Berlijn en Leipzig, en in 1864 promoveert hij aan de kleine universiteit van Jena tot doctor in de theologie en de filosofie. Hij moest toen ook een proefpreek houden, waarbij hij werd afgeleid door kindergeschreeuw van buiten. De examencommissie noteerde als minpunt een volledig gebrek aan ‘pastorale zalving’. Overbeck ambieerde het predikantschap toen al lang niet meer en heeft het ook nooit gepraktiseerd. Hij was een geleerde geworden, een zuivere wetenschapper. Hij wordt in Jena benoemd tot ‘Privatdozent’ nieuwtestamentische exegese en kerkgeschiedenis. Hij vond er vriendelijk onthaal en een gewillig oor voor zijn scrupules jegens het theologische klimaat aan de toenmalige Duitse universiteiten. Hij gaf er college over de synoptische evangeliën, de Handelingen der Apostelen, de Romeinenbrief en de pastorale brieven, aan meestal kleine groepjes studenten, die hem op handen droegen. Als ze werkelijk geïnteresseerd waren, was hij zelfs bereid zijn colleges aan hun ziekbed voort te zetten. Daarnaast schreef hij recensies en lexicon-artikelen, en gaf hij lezingen, waaronder de belangrijke *Rosenvortrag* over het begin van het monnikendom (zie hoofdstuk 2). Zijn hoofdwerk in Jena was de grondige bewerking van het beroemde commentaar van *De Wette* op de Handelingen der Apostelen.

In 1867 sloeg Overbeck een aanbod af om in Gießen buitengewoon hoogleraar en universiteitspredikant te worden. In 1869 bereikte hem eenzelfde verzoek, maar nu zonder predikantschap, uit Bazel. De progressieve fractie van de Bazelse universiteit vroeg al enige tijd om een vrijzinnige, hervormingsgezinde professor. Aan zijn vriend Treitschke, die hem overhaalde het beroep aan te nemen, schreef hij, eenmaal

aangekomen: 'Ik verkeer in de tegelijkertijd moeilijke en gelukkige situatie dat ik tot geen van de drie strijdende partijen behoor. De piëtistische en de middenpartij doen geen aanspraak op mij, maar tegen de hervormers moet ik mij af en toe verweren en wij liggen nu wel erg ver uit elkaar. In wetenschappelijk opzicht ben ik veel radicaler dan die lui, in praktisch opzicht gaan ze bijna zonder besef van hun hoge ernst met de dingen om, en knutselen zij een religie van simpele frasen in elkaar.'^{8,62} Walter Nigg: 'De grote verwachtingen die de hervormers in hun fantasie hadden gekoesterd jegens de "agitatorische strijder" uit Jena, moesten gezien de persoon Overbeck wel in rook opgaan.'^{N 21} Drie jaar later schreef Overbeck: 'Ik heb dit beroep slechts aangenomen onder de druk der omstandigheden, en toen ik er (...) gehoor aan gaf, deed ik dat zwaar lijdend onder het gevoel met Jena en mijn privaat-docentschap een paradijs te verlaten ...'^{1,259} Het tweede paradijs, na dat van zijn jeugd, dat hij moest verlaten.

Overbecks inaugurale rede aan de Bazeler universiteit is de ouverture van zijn grotendeels onvolttooide en tijdens zijn leven ongepubliceerde levenswerk: de compositie van een *profane kerkgeschiedenis*. Hij pleit voor het recht van een zuiver historische benadering van de nieuw-testamentische geschriften binnen de theologie, een benadering zonder dogmatische vooroordelen, 'ohne Tendenz'. Daarbij is er hij er zich overigens van bewust dat het in geen enkel boek van het Nieuwe Testament gaat om naakte historische feiten, maar om interpretaties van feiten, wat een zuiver historische benadering van deze periode praktisch onmogelijk maakt. Een dergelijke benadering wordt bovendien nog bemoeilijkt door de zogenaamde 'canon': de strenge reductie van de oerchristelijke geschriften tot de vier evangeliën, Handelingen der Apostelen, Paulinische en apostolische brieven, Openbaring van Johannes. Deze reductie heeft volgens Overbeck allerlei ontwikkelingen binnen en vanuit het oerchristendom de pas afgesneden en het zicht erop verduisterd.

Van 1870 tot zijn huwelijk met Ida Rothpletz in 1875 woonde Overbeck in hetzelfde huis als Friedrich Nietzsche, aan de Schützengraben 45

in Bazel. Tussen hen ontstond een vriendschap die als weinige van Nietzsche's vriendschappen tot het eind – ook na zijn ineenstorting in 1889 – heeft geduurd. Vijf jaar lang waren zij burens, aten zij dagelijks samen in Overbecks werkkamer, voerden lange gesprekken en schreven er in 1873 hun 'tweelingwerk': Nietzsche zijn eerste *Unzeitgemässe Betrachtungen* en Overbeck zijn *Über die Christlichkeit unserer heutigen Theologie*. Het was het enige boek dat Overbeck zelf het licht heeft doen zien. Hij stelt daarin de vraag aan de orde wat er nog 'christelijk' is aan de heersende theologie, en in hoeverre de theologie ooit 'christelijk' is geweest. Dertig jaar later, In 1903, twee jaar voor zijn dood, verscheen de *Christlichkeit* opnieuw, nu met een uitvoerige Inleiding en een nog uitvoeriger Nawoord. Hij zag 'mein Schriftchen', zoals hij de *Christlichkeit* herhaaldelijk bijna liefkozend noemt – het klinkt als 'mijn kindje' –, als een 'afscheid van zijn vakgenoten', van het theologische gilde. Dat hij vervolgens nog zeventwintig jaar als theoloog les heeft kunnen geven, is een wonder, en was zeker de laatste jaren een zware opgave. Hij trok zich volkomen terug op zijn vakgebied – Nieuwe Testament en Oude Kerkgeschiedenis – en beperkte zich tot een zo neutraal mogelijke, wetenschappelijke behandeling van zijn onderwerpen. Hij liet de hele theologische en aanverwante kerkelijke wereld links liggen en liet zich ook niet in met de vragen die zijn studenten daarover hadden, om ze niet ongevraagd negatief te beïnvloeden op hun weg naar het kerkelijk ambt. '... alleen de stomsten onder mijn toehoorders hebben mij voor een gelovige kunnen houden.'^{7/1,28}

Als geleerde genoot Overbeck de grootst mogelijke hoogachting onder zijn collega's aan weerszijden van de oceaan. Als wetenschapper was hij een asceet, een monnik. Hij werd geprezen om zijn onvoorwaardelijke oprechtheid, zijn intellectuele eerlijkheid, zijn objectiviteit, zijn hoge cultuur. Hij las "alles", niet alleen wat op zijn eigen vakgebied verscheen, maar ook zeer veel literatuur – Tolstoi, Toergenjew, Ibsen, Zola enzovoort – en literaire tijdschriften, Duitse, Franse, Engelse, Russische. Maar, en dat is typerend voor hem, hij waarschuwde ook tegen de verwording van de literatuur tot 'nachtmuts', tot een werkelijkheid verhullende drug. 'Als het zo doorgaat als nu al honderd jaar,

verzwetsen, verlezen en verschrijven wij mensen de wereld.' Overbeck hield ook van muziek, vooral van Brahms en Hugo Wolf. Minder van Richard Wagner, over wie hij schreef: 'Hij speelt bijzonder goed het type van een dionysisch opgewonden schoolmeester.' Zelf speelde hij thuis piano. Hij was volgens een collega een *anima candida* en zeer onderhoudend in gezelschap.

Overbeck wenste zichzelf geen christen te noemen. Niet uit minachting voor het christendom, wel voor de kerken en theologen die zichzelf als officiële vertegenwoordigers van het christendom beschouwen. Hij verzette zich tegen wat hij noemde hun 'veelgoderij'. Het christendom kan zich er nooit bij neerleggen dat God zijn heerschappij moet delen met andere goden – van politieke of culturele aard – en het mag zich ook niet louter beperken tot de innerlijke mens, zoals in het piëtisme vaak het geval is. Overbeck heeft grote eerbied voor wat het christendom, met name de kloosterorden, voor de cultuur hebben betekend. 'Het christendom is een veel te verheven zaak dan dat het de enkeling vrij zou staan zich er, in een wereld die van haar vervreemd is, zonder meer mee te vereenzelvigen.'^{2,20} Overbeck neemt de van het christendom vervreemde wereld serieus, hij is zelf een van die vervreemden. Het christendom is 'niet van deze wereld' en voortijdige verzoening van het christendom met de wereld noemt hij valsemunterij en zelfbedrog, en de 'erfzonde' van de theologie. Het gaat hem er om de juiste houding te vinden ten opzichte van de eigen zaak van het christendom, en daarbij hoort onder andere de wetenschappelijke verheldering van die zaak. Overbeck wijdt de rest van zijn bestaan aan die wetenschappelijke verheldering, allereerst voor zijn studenten. Die zijn hem dankbaar voor zijn objectiviteit, zijn onafhankelijkheid van enige kerkelijke leer, zijn exegese en kerkgeschiedenis 'ohne Tendenz'. Intussen werkte hij gestaag door aan een alomvattende 'profane kerkgeschiedenis'; een werk als een kathedraal die hij nooit zou voltooiën. Naast zijn colleges, die hij allemaal woord voor woord uitschreef, groeide gestaag zijn *Kirchenlexicon*, waarin hij alles noteerde en commentarieerde wat hij las en hoorde. Dit *Kirchenlexicon* omvatte bij zijn dood circa 20.000, vaak aan beide zijden beschreven velletjes A6 (¼ A4), gesneden uit allerlei soorten

papier en zou in druk ongeveer zeven duizend pagina's omvatten. Het bevat zo'n 4700 'artikelen', waarvan er in 1995 in deel 4 en 5 van zijn *Werke und Nachlass* 'slechts' 260 (vijf procent) werden gepubliceerd.

Overbecks kritische houding werd hem door kerk en theologie niet in dank afgenomen, maar overwegend beantwoord met een ijzig stilzwijgen, soms met een zekere minachting. Die richt zich ook tegen zijn moeilijke stijl, die onbeholpen en lelijk wordt genoemd, eenmaal zelfs een teken van 'seniele zenuwverkalking'. Maar zijn leerling en *exécuteur testamentair* van zijn geestelijke nalatenschap, Carl Albrecht Bernouilli, zegt Overbecks 'eigenzinnige schrijfwijze te prefereren boven heel veel zogenaamd "goedgeschreven" boeken'. En Nietzsche schrijft: 'Hij vlecht zijn gedachten hoffelijk en listig ineen als een mens van nuances.' Walter Nigg geeft aan Overbecks proza de onvertaalbare kwalificaties 'Verknorzheit' en 'Verschnürkeltheit' mee. Zelf heeft Overbeck geen hoge dunk van zijn schrijverij. In zijn *Selbstbekenntnisse* legt hij op het eind van zijn leven uit: 'Alles wat ik doe en laat, raakt telkens in zoveel overleggingen verstrikt, en overigens ben ik ook nog zo karig bedeed met opvallende talenten, dat ik ertoe bestemd was weinig tot stand te brengen. Dat geldt vooral voor al mijn schrijverij. Ik ben een kritische dromer.'^{7/1,237} Overbeck lezen vraagt in elk geval om geduld en uithoudingsvermogen. En men kan niet anders dan bewondering hebben voor zijn uitputtend gedetailleerde kerkhistorische studies.^{9,11} Wie zijn *Kirchenlexicon* opslaat komt terecht in een dicht woud met alle soorten gewassen: observaties, recensies, essay's, aantekeningen, aforismen. Maar op zijn tocht door dat woud vindt hij ook heldere open plekken – 'Lichtungen' heten die zo mooi in het Duits –, waar diepe inzichten en vergezichten worden geboden. Gelukkig zijn er enkele goede 'voorlezers' geweest die zijn immense erfgoed hebben ontsloten voor de liefhebbers.

Na het vervroegde emeritaat op zijn zestigste, heeft Overbeck in steeds grotere 'heitere Gelassenheit' (opgewekte gelatenheid) en met wijze distantie tot aan zijn dood verder gebouwd aan zijn levenswerk, in de wetenschap dat het hem niet gegeven was het te voltooiën. Hij hoopte

op enige erkenning door het nageslacht. Hij stierf op 26 juni 1905 na een gelukkig en harmonieus, maar kinderloos gebleven huwelijk aan zijn hartkwaal.

Een niet-theologische collega sprak bij zijn graf de volgende woorden: ‘Franz Overbeck heeft er zwaar onder geleden zijn trotse Dom niet meer voor ons te kunnen laten opdoemen. Maar misschien is dat vergeefse geworstel met het stugge materiaal, de roerende aanblik van die fijnzinnige oude man die moeizaam en bestoft de stenen aansleept en beklopt op hun draagkracht, en zich daarbij geroepen voelt een groot bouwmeester te zijn – misschien is dat in de geschiedenis van de wetenschap vruchtbaarder dan een nog zo goed boek. Mij in elk geval zal deze *theologos*, deze geleerde in het hemelse en het aardse, die op het laatst als een onnutte knecht zijn biezen pakt, mijn hele leven lang tot zegen zijn.’^{N 52}

Op 5 maart 1898 schreef Overbeck in zijn *Selbstbekenntnisse*: ‘Ik heb weinig gepresteerd, maar denk met oprechte begeesting aan het vele wat ik van mijn kant voor anderen te doen heb achtergelaten, en roep hen uit eerlijke overtuiging toe: wordt niet moe, het loont de verdere moeite!’^{7/1,235}

VAN MONNIKENDOM TOT JEZUÏTISME

Rosenvorlesung

Aan het begin van zijn academische carrière, in 1867, hield Franz Overbeck een lezing in ‘Die Rose’, een zaaltje in Leipzig, onder de titel *Über die Anfänge des Mönchtums*, over het ontstaan en de begintijd van het monnikendom, de oorsprong van het kloosterwezen, de oergeschiedenis van de religieuze orden.^{1,13-37} In zijn latere werk zal hij regelmatig terugkomen op dit onderwerp, dat voor hem samenhangt met het oorspronkelijk ascetische karakter van het christendom. Volgens veel negentiende-eeuwse protestantse theologen, had het monnikendom weinig of niets met het christendom te maken; zij zagen het eerder als een (wan-)product van Joods wetticisme en heidens dualisme. Katholieke theologen daarentegen beschouwden het monnikendom als directe voortzetting van de eerste christelijke gemeenten, zoals beschreven in de Handelingen der Apostelen (hoofdstuk 4, vers 32-35). Beide visies zijn volgens Overbeck ontoereikend. In dit hoofdstuk een samenvatting van Overbecks lezing, gevolgd door een kort excurs over het ‘jezuïtisme’.

Wereldverzaking

Het monnikendom is ontstaan in de vierde eeuw. De uiterlijke vormen hebben inderdaad weinig te maken met het oorspronkelijke christendom, maar dat neemt niet weg dat het ook diepe wortels heeft in bepaalde ascetische elementen in het Nieuwe Testament, in de oorspronkelijk apocalyptisch-christelijke wereldverzaking, zoals de verzoeking van

Jezus in de woestijn, de oproep aan de rijke jongeling om zijn bezit weg te geven aan de armen, en aan zijn volgelingen om hun kruis op te nemen.

De directe aanleiding tot het ontstaan van het monnikendom ligt in het martelaarschap. Het komt voort uit de tegenstrijdigheid tussen het christendom en de antieke heidense cultuur. Maar ook later, toen de christen niet langer werd vervolgd, maar ten gevolge van de officiële erkenning door de staat ging deelnemen aan de ‘bovenwereld’, de heersende Romeinse cultuur, begonnen velen zich af te vragen of de woestijn niet de enige plek was waar zij nog als christenen konden leven. Overbeck: ‘Inderdaad is het monnikendom in de kern de vrucht van de strijd van de kerk met de antieke cultuur.’ Het monnikendom is een vorm van christendom – en niet, zoals van protestantse zijde werd beweerd, een uitvloeisel van Joods wetticisme en heidens dualisme – maar wel een christendom dat getekend was door een eeuwenlange en steeds heviger strijd met de heidense tegenstander. De eerste belijders van het christendom hebben zich ook van de wereld afgewend, ‘maar zij deden dat wel in het dappere en schone geloof dat die wereld vernieuwd, herschapen diende te worden’. Het monnikendom ondervindt in zijn bestaan ten diepste hoezeer het ‘absolute’ christendom, dat het in theorie nastreefde, tot mislukken gedoemd was. Ten gevolge van de tolerantie- en erkenningsedicten van verschillende Romeinse keizers⁶, gaan uitbreiding en verwereldlijking van de kerk hand in hand. Het ‘absolute’ christendom lijkt een steeds onmogelijker zaak, en de wereldverzaking van de monniken krijgt vaak iets verbetens, grenzend aan mensenhaat. Maar terwijl de kerk zich helemaal lijkt over te leveren in de handen van de heidense staat, weet zij met behulp van het monnikendom toch aan haar netten te ontsnappen, en eeuwenlang zijn beste krachten aan de staat te onthouden en voor zichzelf te reserveren. De kerk raakte zo verweven met de antieke cultuur, dat zij niet meer de morele kracht kon opbrengen om zich daartegen te verweren. Zonder het monnikendom zou zij waarschijnlijk in haar loopbaan tot stilstand zijn gekomen. Honderd jaar na de staatserkenning schreef een dichter nog dat de zaak van Christus en de keizer zo ver van elkaar afstonden

6. Gallienus, al in 260, Galerius, in 311 en Constantijn, in 313.

als de hemel van de aarde. Weer tweehonderd jaar later schreef paus Gregorius de Grote, zelf een monnik: 'Wie de lekenstand verlaat en streeft naar een geestelijk ambt, moet niet denken dat hij de wereld verlaat; hij verruilt van plaats met de wereld.' Met andere woorden: geen wereldser stand dan de geestelijke.

Overbeck wijst op het 'treurige schouwspel' van de verandering van de vervolgte kerk in een staatskerk. Veel bisschoppen wierpen zich zonder gêne in de armen van een geniale, maar gewetenloze despoot als Constantijn. Even pijnlijk is de fanatieke twist- en vervolgingszucht die aan de dag treedt tijdens het eerste door de keizer gecontroleerde concilie, in Nicea (325). En daarbij ging het alleen nog maar om *formules*, die voor de massa gelovigen naar hun aard wel lege woorden moesten blijven, de eerste vruchten van een totaal onvruchtbare dogmatiseringswoede. Daarbij vormden de massabekeringen van hele volkeren, parallel aan hun hardhandige onderwerping, een ware ramp in een tijd dat de kerk zich juist had moeten bezinnen op haar eigen identiteit en roeping.

Begrijpelijk dus dat althans het serieuze deel van de kerk in luid gejubel uitbrak toen men hoorde 'van die vrome lieden in Egypte die in haar ogen heldhaftig hadden weten te verachten wat haar zelf zo diep ten val had gebracht'.

Dualisme

Maar hier ligt ook de kiem van een dualisme: de tweedeling tussen klooster- en wereldchristenen, die grote schade heeft toegebracht aan de middeleeuwse cultuur, die ons telkens weer laat zien hoe het meest verhevene en het allerlaagste vlak naast elkaar voorkwamen. Het monnikendom wierp een smet op al het wereldlijke. Moreel rampzalig was het dat de monnik de christelijke volmaaktheid voor *zichzelf* opeiste en de wereldlijke christen in de waan liet dat die genoeg had aan vrome frasen. De kerkvaders uit de begintijd van het monnikendom waren helemaal niet gelukkig met deze wending in het lot van de kerk. Zij prijzen het monnikendom de hemel in, maar moeten wel toegeven dat het uit nood geboren is, een wanhopige reddingspoging, en zij klagen

de steden aan omdat zij degenen die met ernst christen willen zijn, dwingen de woestijn en de bergen in te vluchten.

Maar hoe Overbeck het monnikendom ook beoordeelt, hij moet toegeven dat, gezien de opgaven waar de kerk in de vierde eeuw voor stond, haar verdere geschiedenis zonder het monnikendom ondenkbaar is. Overbeck maakt daarbij wel een scherp en (te?) hard onderscheid tussen de oosterse (orthodoxe) kerken en de kerken van het Westen: ‘Het christendom van het Oosten is nooit iets anders geweest dan de graftombe van een oude en vergane cultuur, en daar heeft ook het monnikendom niets aan kunnen veranderen. Het christendom in het Avondland daarentegen is de wieg geweest van een jonge en nieuw opgaande cultuur, en daaraan heeft het monnikendom een wezenlijke bijdrage geleverd.’

In de woestijn

Het ideaal van het monnikenleven en de vorm waarin het levensvatbaar werd, is ontstaan in Egypte. Daar vond ook de overgang plaats van het individuele kluizenaarsbestaan naar het georganiseerde kloosterleven. Egypte was een land met een oeroude heidense cultuur en moraal die in vele opzichten strijdig waren met het evangelische ideaal. In de Romeinse tijd was het met zijn decor van ruïnes en piramiden ook een soort dumpplaats voor allerlei vormen van heidendom in verval, gemaskeerd door glitter en klatergoud. Zijn trotse en onwillige bewoners hebben zich heel lang verzet tegen de Romeinse overheersing, wat hen op verschrikkelijke afstraffingen kwam te staan. De laatste en hevigste christenvervolgingen, begonnen in 303, vonden juist in Egypte plaats, en daar bereikte de hartstocht voor het martelaarschap dan ook grote hoogten. Voeg daarbij de contrasten van het natuurlijke landschap: vruchtbare, weelderig groene landbouwgronden pal naast troosteloze woestijnlandschappen. Dat alles weerspiegelde zich in de fanatieke alles-of-niets-geest van veel Egyptische monniken. Zo groeide onder de vervolgingen in de eerste helft van de derde eeuw de schare kluizenaars ofwel monniken (van het Griekse *monachoi*, eenlingen), anachoreten

(teruggetrokken) of eremieten (woestijnbewoners), tot vele duizenden. Zij leefden in grafholen, in de buurt van bronnen en palmbomen, tussen de wilde dieren met wie zij niet zelden vriendschap sloten, en belaagd door demonen uit oude heidense heiligdommen. De strijd tegen de harde natuur was er een tegen de duivel en zijn leger. Nog getuigen de inscripties in de wanden van hun holen, waarin zij de voorbijtrekkende reizigers vroegen om te bidden voor hun zielenheil, van hun bestaan.

De heilige Antonius is wel de bekendste anachoreet en zijn leven het best gedocumenteerde. Hij kwam tot zijn ascetische leven op grond van de gemeenschap van goederen waarvan in de Handelingen der Apostelen [4:32-35] sprake is, en van het verhaal over de ‘rijke jongeling’ die door Jezus wordt opgeroepen zijn bezit aan de armen te geven [Marcus 10:17-22 en parallel-teksten]. De anachoreten werden gegrepen door het contrast tussen die oude woorden en verhalen uit het verleden, én door de toestand waarin de kerk van hun tijd verkeerde. Zij twijfelden aan de mogelijkheid om als een ware christen in de wereld te leven, en besluiten dat te doen in wereld verzakende eenzaamheid. Daar zit natuurlijk een grote tegenstrijdigheid in, en dat werd ook zo ervaren. Ook in de woestijn konden zij het ideaal niet naleven, waar zij in navolging van Jezus en zijn leerlingen naar streefden. Zij probeerden die tegenspraak te bestrijden met het beoefenen van strenge ascese. Maar het is precies die tegenspraak die, aldus Overbeck, het monnikendom als geheel een ‘melancholiek en ziekelijk karakter’ geeft. ‘Het is een bijzonder merkwaardig voorbeeld van de tirannieke macht van ideeën in de geschiedenis, dat eeuwenlang generaties ten offer zijn gevallen aan die tegenspraak.’

Hoogmoed

Het ideaal van de anachoreten was de rust van een volmaakte beschouwelijkheid. Dat ideaal heeft velen tot zelfmoord gebracht, anderen tot waanzin, weer anderen keerden ontgoocheld terug naar de wereld. De meest ervarene onder hen ontdekten al snel de remedie die gelegen is in de spreuk ‘ora et labora’ – bid en werk –, die teruggaat op Antonius.

Werken als overlevingsstrategie. Daarbij ging het niet per se om nuttige arbeid, maar om een noodzakelijk kwaad. Geestdodende arbeid als het vlechten van manden en matten van biezen en palmladeren, bijvoorbeeld. Het resultaat was van geen enkel belang of waarde. Soms werden de producten na gedane arbeid eenvoudig verbrand.

In nog veel grotere en diepere tegenspraak met het evangelische christendom was de hoogmoed, een sterk ontwikkelde deugd in het monnikendom. De wereldverzaking van de anachoreten is op zichzelf al behoorlijk aanmatigend. Over de Egyptische monnik Heron wordt verteld dat hij zichzelf na vijftig jaar ascese, waarbij hij elke omgang met mensen vermeed, in een diepe put stortte om aan te tonen dat ook in dit gevaar een engel hem zou beschermen. Van twee broers die besloten af te zien van alle voedsel dat hen niet door God persoonlijk werd gegeven, stierf er een de hongerdood.

Overigens waren veel monniken zich wel degelijk bewust van de gevaren van de hoogmoed. Een bekende uitspraak van een van hen was: 'alle inspanningen van een monnik zonder deemoed zijn ijdel.' Maar dat leidde dan vaak weer tot een uitermate geboorneerde deemoedsascese.

Uit de rijke bronnen die wij uit die tijd bezitten, spreekt ook een spanning tussen de ervaren mensvijandigheid enerzijds en verplichte liefdadigheid anderzijds. Een Egyptische wijsheidsspreuk luidde: 'Zwakken beschermen tegen de onderdrukking door de sterken, armen aalmoezen geven, gastvrijheid beoefenen zijn wereldlijke zorgen die de asceet slechts afhouden van zijn vrome beschouwelijkheid en haar goddelijke rust.' Aanleidingen tot weldoen werden vaak gezien als demonische verleidingen.

Ene Makarius, die zijn monnikenleven begon na het plegen van een onvrijwillige moord, prees zich jaren later gelukkig de moord te hebben begaan, omdat die aanleiding was geworden tot zijn heil. Ene Mutius wilde intreden in een Egyptische monnikengemeenschap, moest daarvoor zijn achtjarige zoon achterlaten; dat weigerde hij, werd toch toegelaten, maar moest toezien hoe zijn zoon onder zijn ogen werd verwaarloosd en geslagen. De abt stelde hem nog verder op de proef: hij moest zijn zoon in de Nijl gooien. De goede man wilde al gehoorzamen, maar dat werd zelfs de abt te gortig.

Uiteindelijk, zo constateert Overbeck, konden de anachoreten niet helemaal ten prooi vallen aan de geest van misantropie, dat zou te veel afwijken van hun eigen idealen. En wie zou durven beweren dat het monnikendom dof was voor de evangelische prediking van de mensenliefde, de zorg voor arme en lijdende mensen? De geschiedenis van het monnikendom biedt in al haar tijdperken ook voorbeelden van grote opofferingsgezindheid. Ja, in enkele perioden zijn hun daden van wereldhistorische betekenis geweest. Ook het Egyptische monnikendom kent al verschillende liefdadigheidsinstellingen, zoals de opvang van vreemdelingen in hun kloosters. Toch, aldus Overbeck, was mensenschuwheid, zo niet mensenhaat, voor de monniken eerder een neiging, mensenliefde daarentegen slechts een plicht, als voorwerp van ascese. Daardoor heeft hun liefdadigheid iets geaffecteerds, het dient ook als een soort *public relations* ter verhoging van hun eigen heiligheid, een middel tot hun doel: de hemelse beloning. Het hoogste en diepste streven is en blijft een daadloze, anachoretische wereldvlucht. Een onmogelijk ding.

Gemeenschapsvorming

Gemeenschapsvorming werd op den duur onvermijdelijk. Mede door de enorme toename van het aantal monniken voltrok zich een overgang van het regellose, individuele anachoretenbestaan naar een meer georganiseerde vorm van leven in gemeenschappelijke woningen ofwel *coenobia*, het *coenobietendom*. Aanvankelijk vormden de monniken in vrije vereniging een soort beschermende dorpsgemeenschappen van op zichzelf wonende kluizenaars, die alleen samenkwamen voor gebed en liturgie. Zo combineerden zij zoveel mogelijk de schijn van het kluizenaarsbestaan met het noodzakelijk kwaad van het gemeenschapsleven. Maar al gauw werden de kluizen of cellen van de monniken ondergebracht in een gemeenschappelijk huis en daarmee ontstond het kloosterleven, zoals we dat nog kennen. Om het gemeenschappelijke leven in goede banen te leiden, werd dat al spoedig onderworpen aan een aantal voorschriften: de kloosterregel. Deze regel gaat terug op abt Pachomius (± 325), een voormalige militair.

Hij had te maken met een grote toestroom aan nieuwe monniken en stelde een bijna militaire discipline in. Pachomius' hoofdklooster Tabennae aan de Nijl telde 1300 monniken en daarnaast schoten nog zeven kloosters uit de grond. De regel was onvermijdelijk om die doorgaans ongeschoolde, ruige massa binnen de perken te houden. Pachomius kende zijn pappenheimers. Maar met zijn regel vernietigde hij elke vorm van eigen wil van de monniken. Alles was precies voorgeschreven. Er mocht geen stap buiten het klooster worden gezet zonder de begeleiding van een ander. Persoonlijk eigendom was tot in het kleinst verboden. Geen enkele relatie met de buitenwereld, met de maatschappij, de overheid, familie, vrienden was toegestaan. Overbeck spreekt hier van 'mensenvernietigend fanatisme' als uiterste consequentie van wereldverzaking: 'Eén stuk wereld moest de anachoreet ook in de diepste eenzaamheid nog bij zich dulden en daar hadden ze allemaal zo hun problemen mee. Dat stuk wereld was hij zelf. Deze steen des aanstoots moet nu worden opgeruimd en daarom werd gehoorzaamheid de hoogste deugd. Daarin ligt de zin van de waanzin van de gehoorzaamheidsascese van het Egyptische monnikendom.' Zo bevalen abten hun monniken bijvoorbeeld water uit de bron te halen en de emmers vervolgens weer leeg te gooien, hun aan elkaar genaaide kleren weer uit elkaar te halen, alleen een steen voort te rollen die met vereende krachten nog niet van zijn plaats te krijgen is, of te gaan zwemmen in een van krokodillen vergeven rivier.

Overbeck oordeelt hard. Met zijn regel heeft het monnikendom een zware schuld op zich geladen: de morele dood van mensen. En hij wijst op een fatale metamorfose die de verdere geschiedenis van het kloosterwezen in hoge mate zal bepalen: 'Van zijn oorspronkelijke, naar aard en oorsprong van de hiërarchie onafhankelijke verschijning, en daardoor in potentie schenker van vernieuwende levenskracht voor de kerk, is het monnikendom louter een werktuig geworden in de handen van de hiërarchie.' Volgens Overbeck heeft het monnikendom deze metamorfose in 1540 voltooid met zijn laatste grote creatie: de orde der jezuïeten. Die heeft zich met haar regel volkomen ondergeschikt gemaakt aan de paus en de Romeinse hiërarchie. Daarmee is de wereldlijking van het monnikendom voltooid. De morele uitschakeling

van de aan haar onderworpen ordeleden, gebaseerd op de ervaring van eeuwen, is vervolmaakt. In de Constituties van de jezuïetenorde staat letterlijk: ‘dat allen die leven onder de gehoorzaamheid, zich door de goddelijke voorzienigheid, (c.q.) door hun oversten zo moeten laten dragen en leiden, als waren zij een levenloos lichaam, dat zich overal heen laat brengen en op alle mogelijke manieren met zich laten doen’ (*Constitutiones VI*, caput I,1). Overbeck: ‘Hier rest van het monnikendom nog slechts het levende lijk waartoe de regel zelf zegt de leden van de orde te willen reduceren.’

Excurs: Het jezuïtisme

Tot zover de verkorte weergave van Overbecks *Rosenvorlesung* over het monnikendom. Overbeck spreekt daarin als kritisch reformatorisch theoloog in een tijd van de zwartste Roomse restauratie en hevige strijd tegen het ‘modernisme’, waarbij de jezuïeten een grote rol speelden. Drie jaar na zijn voordracht zou het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid worden afgekondigd (1870). Overbeck had, zoals uit het bovenstaande moge blijken, bij al zijn bedenkingen wel degelijk oog voor de positieve en onvervangbare bijdrage van het monnikendom aan de westerse cultuur en beschaving, zoals aan de ontwikkeling van de wetenschap, de landbouw, de zorg voor armen en zieken.

Overbecks kritiek op het jezuïtisme ligt eerder in het verlengde van die op de moderne theologie, en is in wezen op alle theologie van toepassing. Het is niet beperkt tot de leden van de orde der jezuïeten, noch tot de rooms-katholieke alleen. Meer dan dertig jaar na zijn monnikenlezing schrijft hij in zijn *Kirchenlexicon*: ‘Het jezuïtisme is wereldwijd geworden christendom en is daarom *interconfessioneel*. In een bepaalde ontwikkelingsfase komt het in elke confessie voor. Want het is slechts een vrucht van de *oorspronkelijke* hartstochtelijke oorlogsverklaring van het christendom aan de wereld en haar duisterheden. Deze oorlogsverklaring werd vanaf het begin gemaskeerd: het christendom trad op als bewuste en overtuigende vijand van de wereld, maar deed zich voor als vriend van de wereld met de belofte haar van zichzelf te verlossen.

Met dat vriendelijke masker op slaagde het christendom er om zo te zeggen ongemerkt in als “katholicisme” de wereld te veroveren. Tot de wereld rebelleerde, en toen kwam het erop aan zich in die veroverde wereld te handhaven. Daartoe moest het katholicisme zich sublimeren en raffineren, en die prestatie leverde het jezuïtisme toen de nood het hoogst was, in de strijd tegen het protestantisme.^{7 5,10}

Overbecks beoordeling van de jezuïeten is overigens veel genuanceerder dat die van veel van hun vijanden. Hun beste verontschuldiging vindt hij, is dat zij het product zijn van een noodsituatie van de kerk, zoals die in alle vergelijkbare noodsituaties van menselijke gemeenschappen zullen ontstaan. Ook met betrekking tot de veel gewraakte ‘jezuïetenmoraal’ zegt hij op zijn geheel eigen, scherpzinnig uitgesponnen wijze: ‘Toch verdienen de jezuïeten voor ieder menselijk tribunaal nog wel iets anders dan louter verontwaardiging. Zij hebben namelijk door hun hele optreden de verdienste ons mensen er op de krachtigste manier van te doordringen (...) hoe moeilijk het voor de moraal is zich onder mensen te handhaven. De jezuïeten bewijzen dat je de moraal zelfs kunt verloochenen zonder daarmee een bandeloze misdadiger te worden. (...) De jezuïeten zelf zijn geen misdadigers en staan desondanks bloot aan verachting. (...) Wat de jezuïeten uiteindelijk kwalijk wordt genomen, is dat ze de moraal prijsgeven omwille van een vermeend hoger doel. (...) Doordat de jezuïeten de mensen willen wijzen op iets dat hoger is dan zij zelf, *doen* zij dat ook echt, en dat is iets wat de mensen hen niet zo categorisch kwalijk zouden moeten nemen. Zij kunnen de God voor wie de jezuïeten opkomen rustig laten voor wat hij is, maar daarom hoeven zij zichzelf nog geen goddelijke eer te bewijzen.’^{7 5,4}

Er is dus ook volgens Overbeck wel degelijk sprake van iets hogers dan de individuele mens en zijn vrijheid, hoger ook dan een bepaalde, tijd- en plaatsgebonden moraal. Je hoeft dat niet met de jezuïeten ‘god’ te noemen of de paus of de katholieke kerk. Maar dat hogere valt ook niet samen met het ‘zelf’, dat zichzelf dan ook dienovereenkomstig moet gaan ‘vereren’. Voor Overbeck is dat hoogste de humaniteit, de menselijkheid, die bij hem altijd vanzelfsprekend voorop staat en

niet geclaimd kan worden door enig geloof of ideologie. Zelfkennis is daarbij van groot belang als middel tegen zelfoverschatting. Daarom betekent het een groot compliment als hij aan het hierboven geciteerde toevoegt: 'In elk geval moeten de jezuiten gerekend worden tot de voortreffelijkste meesters der mensheid in de zelfkennis.'^{5,5}